

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
Кафедра міжнародного права

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

У двох томах

Том 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ

Підручник

За редакцією доктора юридичних наук, професора,
заслуженого діяча науки і техніки України
В. В. Мицика

Харків
«Право»
2019

УДК 341.1.8
М58

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (протокол № 2 від 20 вересня 2018 р.)*

Рецензенти:

М. О. Баймуратов, доктор юридичних наук, професор, академік Української академії наук, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий консультант Інституту законодавства Верховної Ради України;

В. Н. Денисов, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;

О. О. Грінченко, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України

Авторський колектив:

С. Д. Білоцький, д-р юрид. наук, доц. – розд. 18 (підрозділи 18.1, 18.3); *М. В. Бу-роменський*, д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПН України – розділи 3, 5; *О. В. Буткевич*, д-р юрид. наук, проф. – розд. 1; *М. М. Гнатовський*, канд. юрид. наук, доц. – розд. 17 (підрозділи 17.4–17.6); *Р. С. Єделев*, канд. юрид. наук, асист. – розд. 18 (підрозділи 18.2, 18.4); *В. В. Мицик*, д-р юрид. наук, проф. – передмова, розділи 2, 4, 6 (підрозділи 6.1, 6.2), 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16; *Л. М. Невара*, канд. юрид. наук, асист. – розд. 9; *О. Р. Посидинок*, канд. юрид. наук – розд. 6 (підрозд. 6.4); *В. С. Ржевська*, канд. юрид. наук, доц. – розд. 17 (підрозділи 17.1–17.3); *Д. В. Скринька*, канд. юрид. наук, доц. – розд. 6 (підрозд. 6.3), розд. 11; *В. М. Хонін*, канд. юрид. наук, проф. – розд. 7

Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. / [В. В. Мицик, М. В. Бу-роменський, О. В. Буткевич та ін.] ; за ред. В. В. Мицика. – Харків : Право, 2019.

ISBN 978-966-937-470-7

Т. 1 : Основи теорії. – 2019. – 416 с.

ISBN 978-966-937-479-0

У томі 1 підручника з позицій сучасної науки міжнародного права ХХІ століття висвітлено загальнотеоретичні питання міжнародного права, історія його становлення, поняття, юридична природа та характерні особливості. Розглянуто теми суб'єктів, джерел і основних принципів міжнародного права. Приділено увагу питанням визнання і правонаступництва в міжнародному праві, розкрито актуальні проблеми сучасної міжнародної юриспруденції. Висвітлено питання міжнародної відповідальності держав за протиправні діяння, міжнародно-правових санкцій та контрзаходів. За підготовки підручника широко використовувалися міжнародно-правові та національно-правові акти. Підготовлено відповідно до вимог освітньої програми «Міжнародне право» за спеціальністю 293 «Міжнародне право», галузь знань 29 «Міжнародні відносини», освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр» та підготовки до Єдиного фахового вступного випробування з права для вступу на магістерські програми за спеціальністю 081 «Право» та 293 «Міжнародне право».

Для бакалаврів, магістрантів, аспірантів та викладачів юридичних закладів вищої освіти і юридичних факультетів, а також осіб, які цікавляться питаннями міжнародного права.

УДК 341.1.8

© Мицик В. В., Буменський М. В., Буткевич О. В. та ін., 2019
© Видавництво «Право», 2019

ISBN 978-966-937-479-0 (т. 1)

ISBN 978-966-937-470-7

Перелік умовних скорочень

- KFOR – Багатонаціональні стабілізаційні сили в Косово (Kosovo Force)
UNMIK – Місія ООН зі справ тимчасової адміністрації в Косово
ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я
ГА ООН – Генеральна Асамблея ООН
ЕКОСОП – Економічна та соціальна рада ООН
ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС – Європейський Союз
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
КМП ООН – Комісія міжнародного права ООН
МГП – міжнародне гуманітарне право
МОП – Міжнародна організація праці
МП – міжнародне право
МПП – міжнародне публічне право
МППЛ – міжнародне право прав людини
МПрП – міжнародне приватне право
МС ООН – Міжнародний суд ООН
НАТО – Організація Північноатлантичного договору
НБСЕ – Рада з безпеки і співробітництва в Європі
НМП – норма міжнародного права
НУО – неурядові організації
ОБСЕ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПСВМО – Проект статей про відповідальність міжнародних організацій
РБ ООН – Рада Безпеки ООН
СРЮ – Союзна Республіка Югославія
ТСВД – Текст статей про відповідальність держав за міжнародно-проти-
правні діяння 2001 р.
ФАО – Продовольча та сільськогосподарська організація ООН
ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки
і культури

==== Передмова

Salus populi suprema lex
(Благо народу – вищий закон)

Загальновідомо, що в історії людства, суспільної думки, правових течіях, які віками змінювали одна одну, можна виділити два основні протилежні підходи до права. Один із них полягає у визнанні права найважливішою соціальною цінністю, одним з основних чинників організації і розвитку суспільства. Для іншого підходу, навпаки, характерне відверто негативне, скептичне або байдухе ставлення до права, втрата віри в його соціальний потенціал, тобто те, що узагальнено називають юридичним нігілізмом.

Із тих пір як існує міжнародне право, воно також було предметом дослідження або ігнорування багатьох юристів і правознавців, і незавжди через їхні власні думки, а нерідко за ідеологічними чи політичними імперативами держав, громадянами яких вони є. Сьогодні ми, наприклад, є свідками, як із позицій міжнародного права Російська Федерація обґрунтовує посилення на МП анексію українського півострова Крим, свою «гібридну війну» та збройну агресію проти України на Донбасі, а раніше агресію проти Грузії, озброює диктаторський режим Башара Асада в Сирії.

Деякі коментатори припускають, що ХХІ ст. має прийняти нові реалії, де МП має сприйматися як політична і моральна сила, але не як правове явище. Інші стверджують, що зміст міжнародного права має бути зміненим, щоб бути менш жорстким і більш ліберальним. Такі непрофесійні і далекі від поняття реалій і сутності міжнародного права погляди можуть призвести лише до повернення середньовічних часів «права сильного», відмови або навіть знищенню мінімальних міжнародних стандартів у галузі прав людини, інших жахливих наслідків, які зведуть нанівець основну мету і призначення МП – гарантувати існування цивілізованого міжнародного суспільства, яке складно

вибудовується дуже тривалий час. Так чи можемо ми схилитися до думки про неефективність та кризу міжнародного права в епоху кризи міжнародних відносин другого десятиліття ХХІ ст.? Вітчизняні фахівці дають чітку відповідь на це запитання: «Для політиків обґрунтування кризи міжнародного права – це виправдання можливості не дотримуватись та ігнорувати міжнародне право»¹, і, на жаль, не тільки для політиків.

Необхідно приділяти більше уваги ознайомленню з МП, його реальним значенням, змістом і можливостями, не лише спеціалістам, але і громадянському суспільству, широким верствам населення. Набуває все більшої актуальності і необхідності популярне висвітлення фундаментальних проблем та найважливіших сучасних питань теорії МП, без знання яких його функціонування і реалізація нездійсненні. Нові часи мають спонукати до пошуку нових ідей та підходів до вивчення самого МП, шляхів його дійсно прогресивного розвитку, справжнього підвищення його ролі в міжнародній системі цивілізованого, міждержавного співіснування.

Саме з таких позицій авторський колектив намагався підійти до висвітлення актуальних питань сучасного МП. У підручнику викладені загально-теоретичні питання МП, його поняття, обґрунтована об'єктивна необхідність існування, проаналізована юридична природа та характерні особливості міжнародного права як самостійної системи права. Представлені історія, періодизація й основні етапи становлення МП. Придільена увага з'ясуванню юридичного змісту основних принципів МП, визначенню правових джерел та ієрархічної побудови нормативної системи.

Суттєва увага приділена з'ясуванню механізмів і процесів міжнародно-правового регулювання міжнародних відносин, стадіям застосування, реалізації та імплементації норм МП, міжнародно-правовим процедурам у цій сфері. Розглянуті існуючі теорії та доктрини визнання держав, урядів та інші види визнання в міжнародному праві. Значну увагу приділено проблемі правонаступництва держав у МП щодо договорів, державної власності, державних архівів і державних боргів за територіальних змін на політичній мапі світу. Розглянуті питання і проблеми правонаступництва України у зв'язку з припиненням існування СРСР.

¹ Короткий Т., Хенкель Н. «Вічна криза» міжнародного права // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В. В. Мицика : монографія / за ред. О. В. Задорожного та О. Р. Посидинок. Київ ; Одеса : Фенікс, 2016. С. 31.

Особливу увагу приділено розгляду питань міжнародної відповідальності держав за протиправні діяння та правомірним міжнародно-правовим санкціям та контрзаходам, які широко застосовуються саме в сучасних умовах порушення Російською Федерацією міжнародного правопорядку та міжнародної законності. Такі міжнародно-правові заходи полягають передусім у верховенстві права, а не в силі і беззаконні в міжнародних відносинах.

Важливим є висвітлення основних етапів розвитку міжнародного правосуддя, видів його органів, основних принципів і практики діяльності міжнародних судових установ.

Водночас значна увага приділяється з'ясуванню місця і ролі України у всіх вищезазначених міжнародно-правових реаліях сучасного світу.

Розділ 1

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ЙОГО НАУКИ

1.1. Періодизація історії міжнародного права

В науці МП не існує єдиного підходу до періодизації його історії. Ученими запропоновано низку наукових періодизацій історії цього права, що різняться між собою покладеними в основу критеріями. Крім того, терміни історичний «період» і «тип» міжнародного права, які зустрічаються в літературі, не обов'язково збігаються. У радянській науці (яка виділяла рабовласницьке, феодальне, капіталістичне і соціалістичне МП) ці поняття були тотожними. Але впродовж одного історичного періоду (межі якого визначаються загальноісторичною наукою) може існувати декілька типів МП. Різниця між ними може полягати в регіональних, релігійних, етнічних, суспільних та інших особливостях. У стародавній період існували близькосхідний, китайсько-конфуціанський, індійський типи цього права. У середньовіччі – європейсько-християнське МП, мусульманське (сійяр), китайське та ін. Різниця між ними базується не лише на географічному регіоналізмі, а й на широкому колі чинників цивілізаційного, політичного, економічного та іншого характеру.

Серед критеріїв періодизації міжнародно-правової історії найбільш поширені: хронологічний (загальноісторичний), регіональний, укладання фундаментальних міжнародно-правових актів, кардинальних подій чи змін у міжнародних відносинах, появи чи зміни основних принципів МП чи міжнародних відносин, критерій відповідних трансформацій суб'єктів цього права та ін. Часто пропонуючи різні критерії періодизації цього права, дослідники виділяють одні й ті ж його періоди.

Найпоширенішою є *загальноісторична періодизація* з хронологічним поділом періодів (Дж. Вільсон, Дж. Фосетт, Т. Лоуренс, К.-Х. Зіглер, Д. Левін, Я. Баскін, Д. Фельдман та ін.). Вона є досить загальною

і містить три-чотири періоди: стародавній, середньовічний, новітній і сучасний. До її недоліків можна віднести незавжди чітке врахування сучасних міжнародно-правових чинників.

Іншим критерієм періодизації міжнародного права є *укладання найбільш значущих міжнародно-правових актів*. На виникнення такого критерію вплинув у XIX ст. авторитет позитивно-правової школи, яка розглядала договір як основу, вияв і мету міжнародно-правового регулювання (Г. Вітон, А. Херші, Г. Шварценбергер, Х. Лаутерпахт та ін.). Етапними договорами називали: Вестфальський мир 1648 р., Утрехтський мир 1713 р. Паризький договір 1865 р., Сан-Стефанський договір 1878 р., Паризькі договори 1919–1925 рр. та ін. Отже, історичні періоди міжнародного права визначалися «від» і «до» відповідного договору.

Як різновид цього критерію можна вказати розгляд періодизації історії міжнародного права залежно від найважливіших *міжнародних конгресів і конференцій* (так встановлювали періодизацію міжнародного права від Віденського конгресу 1814–1815 рр. до Гаазьких мирних конференцій 1898 р. та 1900 р., від них до Версальської мирної конференції 1919 р. тощо).

Іноді вчені пропонували такий критерій розрізнення періодів історії МП як панівні у той чи інший час *міжнародно-правові принципи або принципи міжнародного спілкування*, такі як принцип суверенітету, національності, особистості, територіальності та ін. (Ф. Мартенс, М. Таубе, А. Кассезе та ін.).

Прийнятий в історії МП і розгляд її періодів за виникненням чи зміною відповідних *міжнародно-правових шкіл і наукових напрямів* (Ц. Воленховен, В. Грабар, Дж. Скотт та ін.). Так, фактично періоди МП встановлювалися залежно від появи чи зникнення його наукових шкіл чи ідей (від ранніх християн до глосаторів, від середньовічної науки до трактатів Ф. Вітторія, Г. Гроція та інших «батьків міжнародного права»; або від появи іспанської школи до голландської доктрини, від неї до теорії цього права часів Просвітництва і т. д.).

Іншим критерієм поділу історії МП є *регіональний* (М. Мюллер-Йохмус, Г. Вітон, Дж. Хосак, Д. Бедерман та ін.), у якому поєднуються поняття типу і періоду права. За ним виділяли МП стародавнього Близького Сходу, античне (греко-римського періоду), китайське, індій-

ське, ісламське, європейське (а в ньому періоди античності, християнського середньовіччя, класичний) та ін.

Часто вчені *поєднували різні критерії* для періодизації МП, наприклад, загальноісторичний, регіональний, договірний (А. Нусбаум).

Безпосередньо присвяченою історичній періодизації МП є робота В. Греве, який уводить такий критерій як *переважання відповідної держави на міжнародній арені та в теорії* цього права. За цим критерієм він виділяє періоди: 1) середньовіччя; 2) іспанський (1493–1648); 3) французький (1648–1815); 4) британський (1815–1914); 5) період світових війн («англо-американського кондомініуму»); 6) після II Світової війни (радянсько-американського протистояння).

Серед інших критеріїв історичної періодизації МП можна вказати: *трансформації держав* (П. Виноградов), *суспільно-економічні форми* (радянська доктрина), *зміни в міжнародних відносинах* (А. Фердрос) та ін.

Базуючись на різноманітних критеріях, можна виділити *три головні взаємопов'язані етапи історичного розвитку МП*: а) докласичне МП; б) класичне МП; в) сучасне МП. На докласичному етапі формування цього права виділяються два підетапи: стародавній (більш тривалий), коли сформувалися його природа і сутність, основні функції, і середньовічний, коли сформувалася система та виділилася наука МП. У класичний період (починається з середини XVII ст.) розвиваються елементи і компоненти позитивістського міждержавного МП. Сучасний період датується від закінчення «холодної війни» та розпаду двополярної системи міжнародних відносин наприкінці 1980-х рр.

==== 1.2. Походження міжнародного права

Економічна несамодостатність державоподібних утворень і держав змушувала їх шукати на міжнародному рівні задоволення своїх потреб і зав'язувати з цією метою відносини між собою. Останні, окрім правил регулювання торгівлі та обміну, вимагали й низку супутніх

правових інститутів, які б уможлилювали міжнародне співробітництво. Це досягалося шляхом міжнародно-правового регулювання.

Вихід за межі власного соціуму вимагав *урегулювання статусу іноземців* як первинного елементу міжнародних відносин. Недоброзичливість чи негативне ставлення до іноземців, що існували в первісному суспільстві, суперечили вимогам економічного та політичного розвитку суспільних спільнот. Вирішити цю проблему могло тільки право, оскільки інші системи регулювання в первісному суспільстві (релігія) часто самі встановлювали стан недовіри до представників іншого племені чи вірування.

На становлення правового статусу іноземців мали вплив регіональні особливості стародавнього світу: першими відносинами, що виникали між суверенними утвореннями, були відносини всередині певного регіону (Месопотамія, Греція, Індія), і тільки згодом вони виходили за його межі (відносини між різними державами великого, багатонаціонального регіону, наприклад, Близького Сходу, міжрегіональні відносини). Представників різних державних утворень усередині одного географічного, геополітичного регіону часто об'єднувала належність до спільного етносу, подібність вірувань або спільна релігія. Це породило поєднання на початку в МП двох різновидів статусу іноземців: іноземці всередині певного регіону (представники різних номів Месопотамії або полісів античної Греції) та іноземці з країн інших регіонів. Першим надавався більш сприятливий режим. Із розвитком міжрегіональних відносин концепція більш сприятливого статусу представників свого регіону була перенесена на всіх іноземців. Перші міжрегіональні контакти датуються ще IV тисячоліттям до н. е.

Почали з'являтися правила найбільшого сприяння закордонним торгівцям. У Месопотамії торгівля знаходилася під суворим наглядом правителя, який передбачав, зокрема, і встановлення системи привілеїв іноземним торгівцям та ведення торгівлі дипломатичними каналами. Таким чином тут змогла процвітати міжрегіональна торгівля та міжнародна взаємодія у всій сукупності факторів.

Із розвитком міжнародних відносин і збільшенням міграції виникає необхідність урегулювання не лише особистого статусу іноземців але й *статусу їх майна*.

Головною формою здійснення міжнародних відносин спершу були обмін, торгівля, подарунки, данина та інші види економічної взаємо-

дії. Цим пояснюється і *розвиток насамперед інститутів торговельного права*. Як наслідок, є *становлення принципу еквівалентності, правової взаємності і відповідності* дій однієї сторони діям іншої, котрі є властивими саме торговельним, обмінним відносинам. Він є ключовою ідеєю дипломатичного листування правителів близько-східного регіону. Питанню дотримання принципу еквівалентності присвячено більшу частину Тель – ель-Амарнського архіву (дипломатичне листування єгипетських фараонів II тисячоліття до н. е.). Обмін подарунками є обов'язковим інститутом як з боку залежного правителя щодо його господаря, чи правителя більш могутньої держави, так і навпаки.

Існування утворень на територіях із різною економічною цінністю в умовах, коли чи не найпершу роль у становленні стародавніх країн відігравали економічні інтереси, вимагало правового *врегулювання статусу території*.

Із розвитком міжнародних відносин виникла необхідність у *врегулюванні засобів їх здійснення*: встановленні статусу офіційних дипломатичних представників, розмежуванні їхніх функцій та наданні їм відповідного захисту. Першими інститутами, знаними ще на ранніх етапах міжнародних відносин, були гостинність, гарантії безпеки дипломатам, правила покровительства.

МП виникає для *запобігання конфліктам*, яке досягається шляхом упровадження правових інститутів недоторканності іноземних офіційних представників, гостинності, переговорів, посередництва, арбітражу, встановлення правового статусу територій, розмежування кордонів, урегулювання меж надання притулку, правового вирішення проблем іноземних біженців та мігрантів, забезпечення міжнародної релігійної терпимості.

Іншою причиною появи і функціонування МП було *врегулювання вже існуючих конфліктів*. Із цією метою на початку міжнародних контактів виникають інститути ведення війни, правове врегулювання статусу представників ворожої сторони, поведження з воїнами і цивільним населенням, договірне врегулювання конфлікту.

Уже на перших етапах міжнародного спілкування його учасники намагаються *створити систему міжнародного балансу сил*. Система балансу сил мала регіональні особливості (концепція *мандали* в Індії, концепція сім'ї народів на Близькому Сході та ін.).

Засобами міжнародно-правового регулювання *встановлювалася міжнародна релігійна терпимість*. Ще у III тисячолітті до н. е. учасниками міжнародних відносин були країни з різними релігіями і віруваннями, що не завадило їм укласти між собою сотні договорів.

Виникаючи в різних регіонах стародавнього світу, міжнародні відносини мали подібність, що пояснюється схожістю причин, унаслідок яких держави вступали в них. Призначені для забезпечення поточних, як правило економічних, потреб народів, їхні відносини спрямовувалися на досягнення конкретних вигод. Це мало вплив і на їхнє правове регулювання (переважання двосторонніх міжнародних угод, правове врегулювання конкретних вузьких міжнародних питань та ін.). На особливості стародавнього МП впливав статус його суб'єктів: звичайним станом була участь у міжнародних відносинах усіх утворень, незалежно від обсягу їх суверенітету. Їхній нерівний статус вплинув і на особливості міжнародно-правових відносин, що поділялися залежно від нього на різні рівні.

==== 1.3. Міжнародне право докласичного періоду

У науці МП склалося чотири основні напрями, що датують період його виникнення: 1) середньовіччя; 2) стародавній період; 3) поява в стародавній період зародків МП («передісторія» або міжнародне «передправо»), із виникненням його системи в середньовіччі; 4) первісний (племінний) період. Тут розглядається розвиток МП за схемою: його виникнення для регулювання міжплемінних відносин; становлення цього права у стародавній період; його розвиток і формування системи в період середньовіччя; становлення сучасних елементів МП у класичному (із середини XVII ст.) етапі. Трансформаційні етапи цього права відбувалися при його переході від одного до наступного історичного періоду, і полягали у *процесі його розвитку, що виявився в спадкоємності й еволюції цього права в часі та просторі, у функціях і методах дії на міжнародні відносини, у зміні пріоритетності джерел чи суб'єктів цього права, мутації його принципів та інститутів, що відбувався внаслідок докорінних змін у міжнародних відносинах.*